

POPULISTISCHE PARTIJEN EN DE KLOOF TUSSEN HOGER EN LAGER OPGELEIDEN

MARK BOVENS¹

Een nieuwe scheidslijn in het politieke landschap

Wie het politieke landschap in ons land in kaart wilde brengen, had in de vorige eeuw genoeg aan twee scheidslijnen: die tussen confessionele en niet confessionele partijen en tussen links en rechts. Beide scheidslijnen zijn verbonden met eerdere golven van populisme waarin een retorisch onderscheid werd gemaakt tussen het onschuldige, ‘verweesde’ volk en een ‘corrupte’ elite.

De eerste scheidslijn is de oudste. Abraham Kuyper stelde bijvoorbeeld al aan het einde van de 19^e eeuw de godvruchtige calvinistische kleine luyden tegenover de seculiere elite van liberalen, joden en vrijdenkers. Bij Troelstra, die in het begin van de twintigste eeuw ook een sterk populistische stijl hanteerde, was die tegenstelling veel meer sociaal economisch van aard: de hardwerkende arbeidersklasse tegenover de corrupte kapitalisten

Die twee scheidslijnen, tussen confessioneel en seculier en tussen links en rechts, bepalen tegenwoordig nog maar een deel van het Nederlandse politieke debat en het partijpolitieke landschap. Er is nog steeds politieke discussie over godslastering, gezinspolitiek en euthanasie, en er zijn nog steeds confessionele partijen, zoals SGP, Christen-Unie en CDA, maar hun politieke omvang wordt steeds kleiner. Bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen behaalden de confessionele partijen samen nog maar 28 zetels. De sociaal-economische links-rechts scheidslijn, tussen met name PvdA en VVD, is voorlopig nog wat scherper zichtbaar. Langs deze scheidslijn speelt zich bijvoorbeeld het debat over de topinkomens, marktwerking en de verzorgingsstaat af.

De traditionele politieke volkspartijen – de ‘oude politiek’- vallen prima te plaatsen langs deze twee scheidslijnen. Veel lastiger is dat met de nieuwe populistische bewegingen en protestpartijen, zoals de LPF, TON en de PVV. Zij trekken namelijk zowel stemmers uit de wereld van de arbeid als van het kapitaal. Fortuyn, Verdonk en Wilders bedien(d)en aan de ene kant een traditioneel VVD-publiek van kleine middenstanders, makelaars en vrije jongens, maar zijn ook populair bij de kiezers uit de naoorlogse wijken, de overloopgemeenten en de krimpggebieden, die voorheen PvdA of zelfs CPN stemden. Ze zijn bovendien fel antigodsdienstig als het om de Islam gaat, maar tegelijkertijd ook traditioneel op het gebied van normen en waarden.

Kosmopolieten tegenover nationalisten

De opkomst van die nieuwe politieke bewegingen valt het beste te begrijpen tegen de achtergrond van een nieuwe scheidslijn in de Nederlandse politiek. Die scheidslijn heeft niet te maken met religieuze of sociaaleconomische dimensies, maar met culturele dimensies en dan

¹ Deze bijdrage is gebaseerd op hoofdstuk 6 van Bovens en Wille, *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*, dat begin 2011 bij Uitgeverij Bert Bakker is verschenen. Een eerdere versie van dit verhaal is verschenen in het blad *Christen Democratische Verkenningen*.

vooral met de vraag wat voor land Nederland zou moeten zijn – wat is de nationale identiteit, moet er een nationale *Leitkultur* zijn?

Deze nieuwe scheidslijn overlapt ten dele met een al langer bestaande, in ons land nooit heel sterk zichtbare scheidslijn tussen libertaire en meer autoritaire, op *law and order* gerichte burgers en partijen.² De belangrijkste thema's rond deze scheidslijn zijn natuurlijk immigratie, integratie, criminaliteit, en de Europese eenwording.

Aan de ene kant van deze nieuwe scheidslijn staan burgers en partijen die voorstander zijn van open grenzen en globalisering en die maatschappelijke pluriformiteit en een heterogene nationale identiteit accepteren – zoals prinses Maxima het uitdrukte in haar omstreden WRR-lezing: 'er is niet één Nederlandse identiteit'. Typisch kosmopolitische partijen zijn bijvoorbeeld GroenLinks en D66. Aan de andere kant staan burgers en partijen voor wie de internationalisering allemaal veel te snel gaat, die grote moeite hebben met multiculturalisme en die voorstander zijn van een homogene nationale cultuur.

Deze scheidslijn tussen kosmopolieten en nationalisten is geleidelijk gegroeid en die groei is gelijk opgegaan met de komst van immigranten naar Nederland en met de toenemende europeanisering.³ Deze nieuwe culturele scheidslijn bestond veel eerder onder de kiezers dan onder de politieke partijen. Al aan het begin van de jaren negentig zetten veel kiezers asielzoekers en immigratie bovenaan de lijst van brandende maatschappelijke kwesties.⁴ Dit onderwerp werd echter nauwelijks opgepakt door de meeste politieke partijen en politici, met als enige uitzondering de VVD van Bolkestein. Jarenlang rustte er immers een groot taboe op onverhopen nationalisme en was de CD van Janmaat de enige nationalistische en anti-immigratie partij in de Kamer. Deze partij werd echter geridiculiseerd en fel bestreden en stond zeer geïsoleerd.

Pas na de verkiezingen van mei 2002 hebben zich definitief een aantal expliciet nationalistische partijen in ons politieke landschap gevestigd. Eerst de LPF en later ook Trots op Nederland, die van nationalisme zelfs haar handelsmerk heeft gemaakt, en nu dan de Partij voor de Vrijheid van Wilders. Ook de SP staat aan de nationalistische kant van deze scheidslijn, gezien haar standpunten op het gebied van arbeidsmigratie, globalisering en europeanisering. De SP was bijvoorbeeld de enige partij die campagne voerde tegen de Europese grondwet.

De traditionele 'oude' volkspartijen, PvdA, CDA en VVD, hebben grote moeite om hun positie op deze nieuwe, culturele dimensie te bepalen. Zij zijn intern verscheurd tussen een meer kosmopolitisch kader aan de ene kant en hun traditionele, meer nationalistische achterbannen aan de andere kant, en raken veel kiezers kwijt aan partijen die wel een duidelijk cultureel profiel hebben. De PvdA slaagt er maar niet in een eenduidig standpunt in te nemen rondom immigratie en integratie. De VVD is in feite langs deze nieuwe scheidslijn gespleten ten tijde van de strijd tussen Rutte en Verdonk, en het nationalistische deel van de achterban heeft met Verdonk en Wilders de partij verlaten. Het CDA heeft altijd stilletjes gezwegen over deze culturele issues en is pas ten volle met deze scheidslijn geconfronteerd op het formatiecongres van 2 oktober 2010.

² Zie hiervoor bijvoorbeeld Aarts & Thomassen (2008).

³ Zie bijvoorbeeld Pellikaan, Van der Meer & Lange (2003), Pellikaan & Van der Lubben (2006), Aarts & Thomassen (2008), Van der Brug (2008), Kriesi et al (2008), Van der Brug & Van Spanje (2009). Ook onder sociologen is hier de nodige aandacht voor zie bijvoorbeeld Van den Brink (2002), Achterberg (2006), Houtman, Achterberg & Derks (2008).

⁴ Aarts & Thomassen (2008).

De kloof tussen hoger en lager opgeleiden

De scheidslijn tussen kosmopolieten en nationalisten is ook een scheiding tussen hoger en lager opgeleiden. Precies rond die culturele thema's lopen de opvattingen van hoger opgeleiden en lager opgeleiden in ons land het sterkst uit elkaar. In de onderstaande tabel is per opleidingsniveau weergegeven wat de respondenten bij het Nationaal Kiezersonderzoek 2010 vonden dat er gedaan moest worden aan een aantal brandende maatschappelijke kwesties.

Tabel 1 Lager en hoger opgeleiden respondenten vergeleken naar hun opvattingen over enkele politieke strijdpunten, 2010 (gemiddelde score; bron: NKO 2010)

Opvattingen over politieke strijdpunten	Opleiding respondent			
	Laag	Middel	Hoog	Vershil*
1. Minderheden – behoud eigen cultuur (1) volledig aanpassen (7)	5.4	4.9	4.3	1.1
2. Europese eenwording – moet nog verder gaan (1) is al te ver gegaan (7)	4.8	4.4	3.7	1.1
3. Asielzoekers – meer toelaten (1) terugsturen (7)	4.9	4.6	4.0	0.9
4. Criminaliteit – te zwaar bestraft (1) te licht bestraft (7)	6.0	5.9	5.3	0.7
5. Kerncentrales – snel meer bouwen (1) niet bouwen (7)	4.6	4.2	4.0	0.6
6. Inkomensverschillen – groter (1) kleiner (7)	5.2	5.0	4.7	0.5
7. Euthanasie – verboden (1) toegestaan (7)	5.8	5.8	5.8	0.0
8. Internationale missie—nooit (1) altijd in geval van verzoek (7)	4.4	4.5	4.5	0.1

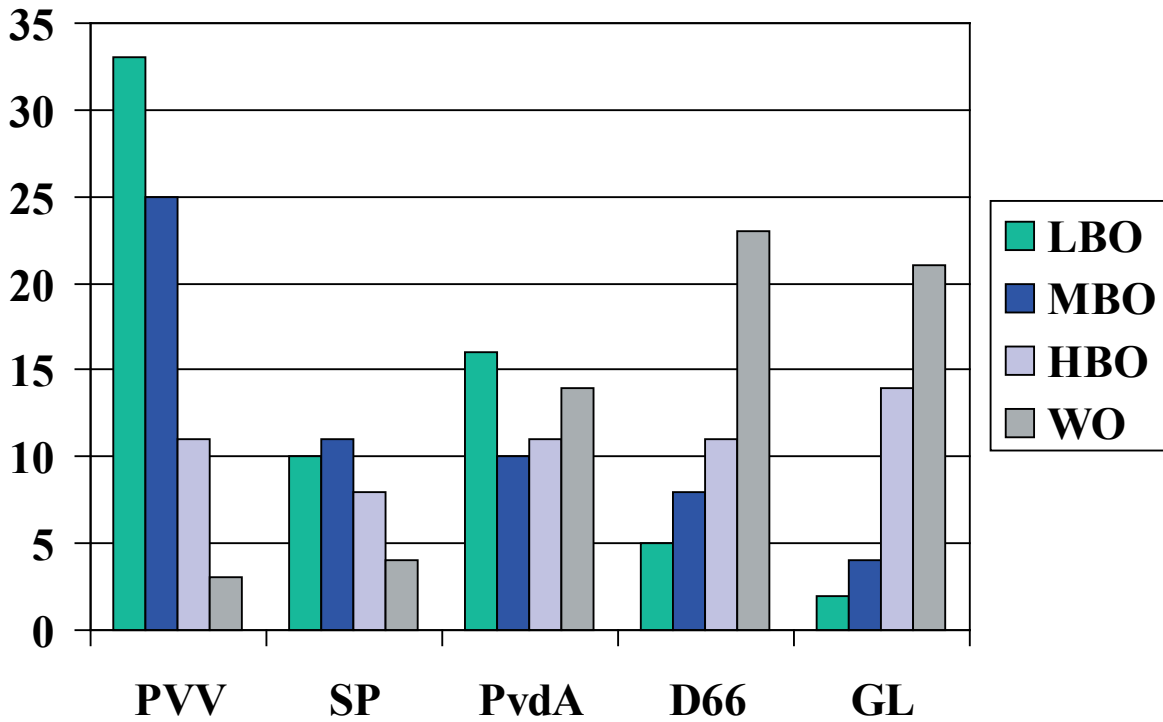
* verschillen: scores van lager opgeleiden zijn afgetrokken van de scores van hoger opgeleiden.

De tabel laat zien dat rond een traditionele links-rechts kwestie als inkomensnivellering de politieke voorkeuren van hoger en lager opgeleiden niet zo veel uiteen lopen. En wat betreft, euthanasie, een klassiek thema op de scheidslijn confessioneel-seculier, zijn alle opleidingsniveaus in ons land zelfs even liberaal.

Heel anders ligt dat rond de sociaal-culturele kwesties die met name in de jaren negentig en aan het begin van de 20e eeuw zijn opgekomen: de integratie van minderheden, het toelaten van asielzoekers, en Europese eenwording. De hoger opgeleiden zien veel meer in multiculturalisme dan lager opgeleiden, staan veel positiever tegenover de Europese eenwording, willen meer asielzoekers toelaten, en zien minder in een strenge aanpak van de criminaliteit.

Die verschillen uiteten zich ook in stemgedrag. Bij de verkiezingen voor het Europese Parlement van 2009 – typisch zo'n onderwerp dat midden op de scheidslijn ligt – zag je heel duidelijke verschillen op basis van opleidingsniveau. Van de laagste opgeleide kiezers, degenen die maximaal een LBO-diploma hadden, stemde 33 procent op de PVV en nog eens 10 procent op de SP. Slechts 5 procent stemde op D66 en maar 2 procent op GroenLinks. Bij de hoogst opgeleiden, degenen die een WO-diploma hebben, is het beeld precies omgekeerd. Slecht 3 procent van hen stemde op de PVV en 4 procent op de SP, tegenover 23 procent op D66 en 21 procent op GroenLinks.

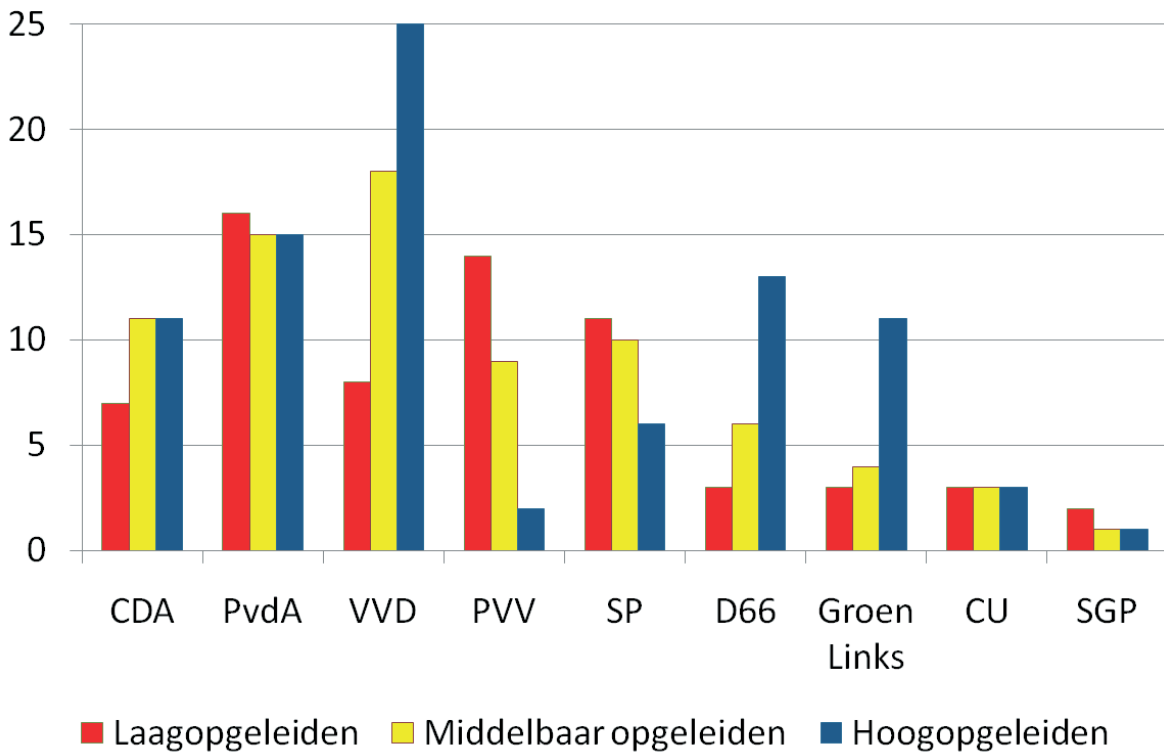
Figuur 1: Partijkeuze Europese verkiezingen juni 200, naar opleidingsniveau (bron: TNS NIPO)

Dat betekent dus dat bijna de helft van alle academici in ons land bij die Europese verkiezingen op D66 of GroenLinks heeft gestemd, terwijl bijna de helft van de laagst opgeleiden op PVV of SP heeft gestemd.

Ook bij de Tweede Kamerverkiezingen van juni 2010 zag je soortgelijke patronen in het stemgedrag, zoals blijkt uit de volgende figuur.

Figuur 2 Partijkeuze Tweede Kamerverkiezingen naar opleidingsniveau, 2010 (in procenten). (Bron: NKO 2010).

D66 en GroenLinks kregen hun stemmen vooral van hoger opgeleiden, terwijl de PVV vooral populair was onder lager en middelbaar opgeleide stemmers. Dit verschil in achterban wordt tot op zekere hoogte weerspiegeld in de samenstelling van de Tweede Kamerfractie: de PVV heeft verhoudingsgewijs de laagst opgeleide en GroenLinks een van de hoogst opgeleide fracties. De christelijke volkspartijen, zoals SGP en CDA, trokken in redelijk gelijke verhoudingen stemmers uit alle opleidingsniveaus. Opmerkelijk is het hoge percentage hoger opgeleiden dat in juni 2010 op de VVD heeft gestemd. Ook bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten van maart 2011 zag je een soortgelijk beeld.

Soortgelijke, grote verschillen tussen opleidingsniveaus zie je bijvoorbeeld ook rondom politiek cynisme en politiek wantrouwen. Lager opgeleiden zijn veel cynischer over politici dan hoger opgeleiden. Van alle sociaaldemografische kenmerken is opleidingsniveau verreweg het belangrijkste kenmerk dat samenhangt met (on)tevredenheid over politiek en maatschappij. Het grootste wantrouwen in de overheid vind je in ons land bij de relatief laag opgeleide, onkerkelijke lagere middenklasse – bijna een derde van de bevolking.⁵ De COB achtergrondstudie van het SCP die onlangs verscheen laat zien dat het aandeel mensen met groot onbehagen in de maatschappij onder laag opgeleiden vier keer zo groot is als onder hoogopgeleiden. Het meeste groot onbehagen (46%) vind je onder laagopgeleide mannen in Limburg, Zuid Holland en Zeeland met een beneden-modaal inkomen. Het minste groot onbehagen (3 tot 4 %) bij hoogopgeleide vrouwen van middelbare leeftijd.⁶

Dat alles betekent ook dat de opkomst van nationalistische partijen in ons land geen uiting is van een kloof tussen *de* burger en *de* politiek. Hoger opgeleide burgers weten uitstekend de weg naar en binnen de politiek, ze hebben vertrouwen in politici en politieke instituties en in hun eigen vermogen om politiek effectief te zijn. Als er in ons land al een kloof is, dan is die tussen burgers onderling – tussen kosmopolieten en nationalisten, tussen de academici, die over veel politiek zelfvertrouwen beschikken en toegang hebben tot de politieke arena's en de maatschappelijke elites, en de betrekkelijk laag opgeleide burgers, die zich politiek genegeerd voelen en een perifere positie hebben in de politieke en sociale netwerken die ertoe doen.

Populisme als politieke emancipatie van de lager opgeleiden

In ons boek *De Diplomademocratie* betogen Anchrit Wille en ik dat de opkomst van de nieuwe, meer nationalistische partijen deels valt te begrijpen als een reactie op de dominantie van hoger opgeleiden in vrijwel alle politieke arena's in de afgelopen decennia. Jarenlang zijn een aantal van de zorgen en politieke voorkeuren van de lager en middelbaar opgeleide kiezers genegeerd door de meer kosmopolitische kaders van de traditionele partijen en als racistisch weggezet door hoog opgeleide politieke opinieleiders en activisten.

In het boek stellen we dat de opkomst van partijen met een meer populistische politieke stijl, zoals eerst de SP en de LPF, toen TON en nu de PVV, heeft gezorgd voor een mobilisatie van de lager opgeleiden en voor correctie van die eenzijdig door hoger opgeleiden bepaalde politieke agenda. In zekere zin betekent hun opkomst de politieke emancipatie van de lager opgeleiden. Gezien de samenstelling van hun achterbannen, kun je stellen dat de PVV en tot op zekere hoogte

⁵ Becker & Dekker (2005), 351; Tammes & Dekker (2007), 79.

⁶ Dekker, in: Dekker & De Ridder (2011): 111.

ook de SP in feite nieuwe volkspartijen zijn. De SP en de PVV hebben de niet kerkelijke lager en middelbaar opgeleiden politiek zichtbaar gemaakt in het politieke landschap en hen een stem gegeven. Na 2002 is de opkomst van de lager opgeleiden bij de Tweede Kamerverkiezingen weer wat gestegen en is het cynisme onder lager opgeleiden gedaald (en dat onder hoger opgeleiden overigens wat toegenomen).⁷

Je zou op dit moment zelfs kunnen zeggen dat het kabinet Rutte-Wilders – in ieder geval in zijn retoriek - bij uitstek de agenda van de lager en middelbaar opgeleiden bedient. Euroscepticisme, monoculturalisme, *law and order* voeren de boventoon, terwijl de onderwerpen die bij uitstek voor hoger opgeleiden belangrijk zijn, zoals natuur en milieu, cultuur, ontwikkelingssamenwerking en hoger onderwijs, het zwaar te verduren hebben. De meest recente cijfers van het SCP laten dan ook zien dat juist onder de achterban van de SP en de PVV het vertrouwen in deze regering is toegenomen.⁸

Duiding populisme

Hoe zorgwekkend is die opkomst van meer populistisch nationalistische partijen in ons land? Het verleden laat zien dat populistische partijen en hun aanhang zich soms tegen de parlementaire democratie keren, zoals in de jaren dertig. De parlementaire democratie wordt dan niet meer als legitiem gezien – een verzameling van praatjesmakers en zakkenvullers – en men stelt zijn hoop op sterke, charismatische leiders. In ons land zijn er nog niet veel aanwijzingen voor zo'n antiparlementair scenario. Wilders is een parlementariër pur sang en het vertrouwen in de democratie is in ons land onverminderd hoog.⁹ Wel zijn er wat meer mensen voorstander van een krachtig leiderschap dan voorheen, maar het is nog te vroeg om dat als een echte trend te zien.¹⁰

De kans op zo'n zwart scenario wordt echter beduidend groter wanneer de kloof tussen lager en hoger opgeleiden zich bestendigt en verder uitdiept, bijvoorbeeld omdat lager opgeleiden niet alleen in politieke zin, maar ook in sociale en economische zin structureel aan het kortste eind trekken.

Het meer positieve, en wat ons betreft meest waarschijnlijke, scenario is dat die opkomst toch vooral een correctie is op de eenzijdige politieke agenda van de afgelopen decennia. Dat betekent dat de programmapunten van de nieuwe nationalistische partijen in gematigde vorm zullen worden overgenomen door de bestaande politieke partijen. Ook zullen de nationalistische nieuwkomers zich gematigder gaan opstellen en zich voegen in het parlementaire stelsel. Zo gaat dat meestal met nieuwe politieke partijen in ons land. Zo ging het in ieder geval met de AR en de SDAP in de vorige eeuw en zo is dat bijvoorbeeld ook met de SP gegaan, die zich in dertig jaar tijd heeft ontwikkeld van KEN/ML, een buitenparlementaire, maoïstische beweging tot een gevestigde en respectabele politieke partij.

In dit scenario corrigeert het politieke systeem zichzelf en is die nieuwe scheidslijn geen frontlinie.

⁷ Zie Hakhverdian et al 2011.

⁸ Zie het Continu Onderzoek Burgerperspectieven van het SCP 2010/4: 13.

⁹ Zie hiervoor Bovens & Wille (2008).

¹⁰ Zie het Continu Onderzoek Burgerperspectieven van het Sociaal Cultureel Planbureau (2010, deel 2:11).

Literatuur

- Aarts, K. & Thomassen, J. (2008). 'Een nieuwe dimensie in de Nederlandse politiek'. *Bestuurskunde*, 17 (3), 47-55
- Achterberg, P. (2006). *Considering Cultural Conflict: Class Politics and Cultural Politics in Western Societies*. Maastricht: Shaker Publishing.
- Becker, J. & Dekker, P. (2005). 'Beeld van beleid en politiek'. In: *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: SCP, 328-362
- Bovens, M. & Wille, A. (2008). 'Politiek vertrouwen langs de meetlat'. *Socialisme & Democratie*, 65 (10), 32-43.
- Brink, G. van der (2002). *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*. Den Haag: SDU.
- Brug, W. van der (2008). 'Een crisis van de partijdemocratie?'. *Res Publica*, 50 (1), 33-48.
- Brug, W. van der & Spanje, J. van (2009). 'Immigration, Europe and the 'New' Cultural Cleavage'. *European Journal of Political Research*, 48, 308-334.
- Dekker, P. (2009). 'Verscheidenheid verkend'. In: Dekker, P., Meer, T. van der, Schijns, P. & Steenvoorden, E. *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP, 115-134.
- Dekker, Paul en Josje den Ridder (red. 2011), *Stemming onbestemd: Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*, Den Haag: SCP.
- Hakhverdian, A., W. van der Brug, C. de Vries (2011). 'De opleidingskloof is eerder geslonken dan gegroeid', *B&M*, 37, 1.
- Houtman, D., Achterberg, P. & Derks, A. (2008). *Farewell to the Leftist Working Class*. New York: Transaction Publishers.
- Kriesi, H., Grande, E., Lachat, R., Dolezal, M., Bornschie, S & Frey, T. (2008). *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pellikaan, H., Meer, T. van der & Lange, S. de (2003). 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy'. *Acta Politica*, 38, 23-49.
- Pellikaan, H. & Lubben, S. van der (red.). (2006). *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de lage landen*. Utrecht: Spectrum.
- Tammes, P. & Dekker, P. (2007). 'Het opinieklimaat'. In: Bijl, R., Boelhrouwer, J. & Pommer, E. (red.), *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: SCP, 57-84.